

1. Шибунько В. В. Динаміка та тенденції розвитку ринку м'яса в Україні/ В. В. Шибунько/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlntu/21_5/305_Szub.pdf>.

2. Шибунько В. В. Обґрунтування перспективних параметрів розвитку регіонального ринку м'яса/ В. В. Шибунько, С. В. Васильчак, О. Р. Жидяк/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlntu/20_13/147_Cyb.pdf>.

3. Яців С. Ф. Формування та розвиток регіонального ринку м'яса: автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.04 / С. Ф. Яців. – 2007. – 20 с.

Отримано 30.10.2012. ХДУХТ, Харків.

© О.В. Жегус, О.П. Афанасьєва, 2012.

УДК 37.013: 379.85(477)

Н.В. Петренко, канд. пед. наук

**РОЛЬ КРИМСЬКОГО ГІРСЬКОГО КЛУБУ
В РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО
ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Визначено роль та напрями діяльності Кримського гірського клубу в розвитку краєзнавчого туризму в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ століття.

Определены роль и направления деятельности Крымского горного клуба в развитии туристического краеведения Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ века.

The role and activities of the Crimean mountain club of local history in the tourism of Ukraine in the second half of the ХІХ - early ХХ century.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Краєзнавство явище в Україні не нове, це продукт тривалого історичного розвитку. Аналіз архівних документів, науково-педагогічної літератури, спеціальних періодичних видань різних років, свідчить про те, що протягом тривалого часу прогресивна інтелігенція, педагоги намагались використовувати краєзнавчий туризм як засіб навчання та виховання молодого покоління. Незважаючи на це, історія краєзнавчого туризму в Україні, організація і розвиток системи

наукового забезпечення даного напрямку туристичної галузі, проблема підготовки туристичних кадрів і залишаються погано вивченими у вітчизняній історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існують дослідження в галузі педагогіки туризму В. Квартального, А. Ставровського, В. Федорченка та ін., в яких розкривається зміст, мета, завдання і методика підготовки організаторів туристично-краєзнавчої роботи, але вони майже не звертають увагу на досвід наших попередників у цьому напрямі. Тільки нечисленні статті містять звернення щодо різних аспектів історії освітнього туризму, де більшість авторів розглядають лише розвиток музейного та екскурсійного туризму в Україні, починаючи з 2-ої половини XIX століття. Тому, проблема організації краєзнавчого туризму на вітчизняному ґрунті, як оригінальної форми навчання й виховання є досить актуальною.

Мета та завдання статті. Встановити напрями діяльності Кримського гірничого клубу, як першої в Україні туристичної організації другої половини XIX – початку XX ст. та визначити його роль в розвитку вітчизняного краєзнавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині XIX століття в Європі зароджується громадська ініціатива в справі вивчення гір та виникають спеціальні товариства для організації колективних мандрівок, що сприяло розвитку організованого туризму. Як відомо, перший гірський клуб було створено у Лондоні в 1817 р. Пізніше, за його прикладом виникла ціла низка таких організацій у Західній Європі, а також США. Своїм головним завданням вони вважали організацію екскурсій у гори та полегшення їх для туристів.

У роботі європейських клубів тих часів можна виділити два основних напрями: I напрям – створення туристичної інфраструктури в горах для сприяння організації мандрівок; II напрям (суто краєзнавчий) – наукове дослідження гір та популяризація знань серед населення щодо природи та етнографії цих регіонів. Прагнучи сприяти вивченню гірничої екосистеми, клуби організовували на значних висотах метеорологічні станції, уживали заходи щодо охорони рідкісних тварин і рослин. Вони видавали свої журнали, присвячені горам та гірським мандрівкам. Крім того, беручи до уваги інтереси гірського місцевого населення, вони турбувались про його матеріальний благоустрій.

Позитивний досвід Європи не залишився поза увагою вітчизняної прогресивної інтелігенції. За прикладом європейських альпійських клубів виникає громадський рух, який розглядав мандрівки та екскурсії у горах з одного боку як вид спорту, а з іншого

– як засіб просвітительства населення через краєзнавство. Першою ластівкою створення подібних вітчизняних організацій був «альпійський клуб», який виник у 1878 році на Кавказі – «Товариство шанувальників природознавства і альпійського кавказького клубу». Його приєднали до Кавказького відділення Російського географічного товариства, на засіданнях якого члени клубу час від часу доповідали за різноманітною тематикою. Але в 1884 р. він припинив своє існування з організаційних причин.

З кінця XIX століття дедалі більшої популярності набуває «Кримський гірський клуб», який вперше на систематичній основі почав розвивати гірничий туризм та краєзнавство спочатку в Криму, потім розширюючи ареал своєї діяльності на інші території України та Кавказу. Цьому сприяли певні чинники, а саме: доступність хребтів Кримських гір, близькість теплого моря, цілющий сухий клімат, наявність зацікавлених людей з боку інтелігенції та вітчизняної аристократії.

Клуб виник у 80-х рр. XIX ст. завдяки ініціативі ялтинської інтелігенції. Декілька місцевих лікарів, натуралістів, альпіністів, інженерів, педагогів створили гурток шанувальників природи і гірничого спорту, який став основою майбутнього товариства краєзнавців. Задовольняючи власні інтереси, члени гуртка збирали інформацію для складання «правильних екскурсій». Поступово коло шанувальників збільшувалось, та наприкінці 80-х років XIX ст. було вирішено організувати Кримський гірський клуб на зразок західноєвропейських. Ініціаторами виступили: ялтинські лікарі В.М. Дмитрієв, Ф.Д. Вебер, Р.А. Прендель, голова таврійської ученої комісії А.Х. Стевен, геолог Ю.А. Лістов та ін. Адміністративним центром Кримського клубу стало місто Одеса, як університетський центр Південної України. Головою правління було обрано вченого військового інженера, видатного дослідника кримської давнини Олександра Львовича Бертъє-Делегарда.

У процесі його діяльності можна виділити декілька етапів. В основу періодизації покладено особливості історико-політичного та культурного розвитку держави в період діяльності клубу, а також затвердження редакцій його Статуту, кожний з яких розширював сферу діяльності та впливу, уточнював напрями роботи даної організації.

I етап (з 6 травня 1890 р. по 1894 р.) – етап становлення. Заснування клубу 6 травня 1890 р., затвердження міністром внутрішніх справ його статуту 25 січня 1890 р. У цей період відбулося визначення принципів та цілей діяльності організації: доступність

екскурсії для широкого загалу (здешевлення екскурсій, по можливості їх безкоштовність); полегшення мандрівок та наукових експедицій; популяризація знань про Крим серед населення; всебічне дослідження Таврійських гір, степів і морів, які до них прилягають; заохочення до відвідування та дослідження гір ученими, туристами; сприяння їм у цьому; підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва та гірничої промисловості; охорона рідкісних гірських рослин і тварин.

II етап (з 1894 р. по 1905 р.) – етап розвитку й плідної роботи. Даний етап ознаменувався прийняттям двох редакцій Статуту клубу: в 1894 р., який визнавав Кримський гірський клуб самостійним громадсько-науковим об'єднанням, що дозволило розширити сферу його діяльності; в 1901 р., який надавав право відкривати відділення клубу як у Таврійській губернії, так і за її межами. Користуючись цим правом, за цей час клубом було відкрито цілу низку філіалів: Ялтинське відділення, яке згодом стало центральним; Катеринославське, Гагаринське та Бессарабське відділення. Було затверджено символіку, прапор; введено спеціальний знак організації, який носили її члени.

III етап (з 1905 р. по 1917 р.) – етап роботи в якості Кримсько-Кавказького гірського клубу та припинення діяльності. З 1905 р. до Кримського гірського клубу приєдналися екскурсійні організації Кавказу. В результаті цього об'єднання було створено якісно нову туристсько-краєзнавчу організацію – Кримсько-Кавказький гірничий клуб. У Гаграх, а потім у Баку відкрились його відділення, на «Красній поляні» недалеко від Сочі було організовано спеціальний притулок для туристів, почала створюватись туристська інфраструктура, що сприяло дослідженню Кавказьких гір. Але цей історичний період ознаменувався великими соціальними потрясіннями: Перша світова війна, три революції, громадянська війна, що послабило як науково-краєзнавчу, так і екскурсійно-туристичну діяльність клубу. Восени 1920 р., коли громадянська війна наблизилась до Криму, остаточно припинило свою діяльність Ялтинське відділення клубу.

Слід зазначити, що клуб не був комерційною організацією, тому не переслідував комерційних цілей. Статут визначав його права як громадської організації. Його членами могли стати усі повнолітні особи. Сам клуб складався з: почесних, прижиттєвих, діючих членів та членів-співробітників. Члени клубу мали такі права та обов'язки: а) право голосу на зібраннях клубу; б) брати участь у клубних екскурсіях та зібраннях; в) користуватися підтримкою відділень клубу під час екскурсій і мандрівок у горах; г) отримувати безкоштовно

періодичні видання клубу; д) носити під час екскурсій та зібрань значок клубу. Очолювало клуб Правління, на чолі з головою. Фінансові надходження були від періодичних видань клубу, виставок. Але основний його капітал складала внески прижиттєвих членів та дарів з боку меценатів.

Незважаючи на те, що статут клубу декілька разів редагувався, принципи його діяльності та цілі залишались незмінними. Саме вони визначили основні напрями діяльності цієї організації.

Важливим напрямом роботи Клубу була науково-дослідницька діяльність. Учена робота клубу як академічної установи проявлялась у численних доповідях, які заслуховувались на його зібраннях, різноманітних наукових з'їздах і конференціях, а також у підготовлених лекціях. Вони торкались природничої історії Криму, проблем географії півострову, його історії та етнографії. Клуб активно розробляв питання щодо вивчення Чорного моря, займався з'ясуванням причин обвалів та зсувів, проводив дослідження флори і фауни кримських печер.

З моменту свого заснування клуб не тільки збирав матеріали з геології, географії, флори, фауни, археології та історії Криму, а й поставив завдання щодо видавництва цих матеріалів з метою популяризації Криму як туристичного регіону. Способом реалізації цієї мети стало видання власного журналу «Записки Кримського гірського клубу». Регулярне видання «Записок» тривало 25 років (з 1891 р. по 1914 рр.). За цей час на його сторінках було опубліковано 113 наукових доповідей, безліч рецензій на краєзнавчі видання про Крим що виходили як на самому півострові, так і за його межами.

Значна увага приділялась науковій співпраці з ученими та краєзнавчими установами, а також редакціями столичних, одеських, кримських газет і журналів, представниками адміністрації міст Південної України, приватними особами. Так, підтримувались постійні зв'язки з Імператорським російським географічним товариством, Імператорським мінералогічним товариством, Новоросійським товариством природодослідників з метою обміну виданнями та науковими спостереженнями. Взагалі клуб обмінювався періодичними виданнями з 130 науковими товариствами та установами, 74 з них були іноземними.

Вперше ялтинські краєзнавці клубу заявили про себе на географічній виставці в Москві у 1892 р., де Крим демонстрував складені на основі геодезичних досліджень карти півострова, альбом першої екскурсії клубу, свої видання. У 1893 р. клуб організував в Одесі самостійну виставку, де показував зразки ґрунту, колекції

вапняків, гербарії рослин, зразки винограду і вина, фауни гір, фотографії місцевості. Цю експозицію було перевезено на І гігієнічну виставку до Санкт-Петербургу. На всеросійській виставці у Нижньому Новгороді (1890 р.) та Паризькій виставці (1900 р.) кримські краєзнавці демонстрували альбоми найкрасивіших місць Криму. Експозиції від клубу були представлені на виставці в Одесі 1910 р. Участь у виставках та широкі наукові зв'язки сприяли рекламі можливостей Кримського гірського клубу.

Велика робота проводилась щодо вивчення кримського клімату та його лікувального впливу на організм людини. Значну роботу в цьому напрямі зробив В.М. Дмитрієв. Його по праву можна вважати лікарем-кліматологом і організатором вітчизняного кліматолікування. З 1867 р. він почав роботу земського лікаря, поєднуючи її з дослідженнями впливу клімату та інших природних факторів на організм людини. Як результат цих досліджень – видання книг «Лечение виноградом в Ялте и на Южном берегу Крыма», «Лечение морскими купаниями». Ці книги стали на довгі роки керівництвом для лікарів та хворих, які практикували «природні методи лікування». За роботу «Очерк климатических условий Южного берега Крыма» (1890 р.) Дмитрієв отримав срібну медаль Російського географічного товариства. За його участю було також створено Ялтинське товариство благодійників, впроваджено в життя безліч проектів з покращення умов життя та відпочинку на Південному березі Криму, а саме: відкрито санаторій «Яузлар».

Провідним й основним напрямом діяльності клубу була організація екскурсій та турів по Південному узбережжю Криму. У краєзнавчому плані екскурсійно-туристична діяльність клубу виявляється найбільш цікавою. Його засновники побачили в туризмі більше, ніж тільки розваги. Вони справедливо вважали, що результати наукових досліджень Криму повинні стати надбанням тих, хто відправляється на екскурсію або в тур. Саме тому вони розглядали туризм, у першу чергу, як чинник підвищення освіти з географії, історії, етнографії, природничих наук. Крім того, туризм на їхню думку, повинен нести суттєве виховне навантаження. Члени клубу були переконані у тому, що виховання патріотизму неможливо без знання про свою Батьківщину. Виходячи з цього, членами клубу було поставлено завдання складання й організації «правильних екскурсій». Під «правильними екскурсіями» розумілись такі, що мали пізнавальний зміст, були методично й технічно грамотно організовані. Робота клубу в цьому напрямі була настільки плідною і багатогранною, що в її межах можна виділити окремі напрями, а саме:

1) розробка екскурсійних маршрутів та їх безпосереднє проведення; 2) робота з покращення екскурсійного обслуговування; 3) розширення музейної справи; 4) підготовка керівників екскурсій.

При Ялтинському відділенні клубу було створено спеціальне екскурсійне бюро. Очолив його Ф.Д. Вебер. Обов'язки цієї установи були такі: розробка нових екскурсійних маршрутів, укладання контрактів з постачальниками коней та екіпажними майстернями, пошук місць для проживання екскурсантів, пошук можливостей здешевлення екскурсій тощо. Аналіз діяльності клубу в цьому напрямі дає можливість зробити певну класифікацію екскурсій, які організовувались, а саме: 1) наукові, пов'язані із дослідженнями членів клубу; 2) навчально-пізнавальні – для учнів та молоді; 3) туристичні. За 25 років (з 1891 р. по 1914 р.) Клубом було проведено 156 екскурсій – 20 наукових, 43 навчально-пізнавальних, 93 туристичних.

Екскурсійна секція клубу розробила різноманітні за тривалістю та програмою маршрути. Велику увагу приділяли розвитку пізнавальних краєзнавчих екскурсій, що мали за мету ознайомити учнів з вітчизняними історичними та природничими пам'ятниками, перш за все Криму. Вони продовжувались у канікулярний час і мали тривалість від 5 до 16 днів. З метою їх організованого проведення, членами Ялтинського відділення клубу професором Р.А. Пренделем та А.Л. Бертсье-Делагардом було розроблено спеціальну програму – «Основи для організації туристичних екскурсій».

Враховуючи високу вартість екскурсій, клуб створив спеціальний «учнівський фонд», що складався з коштів, вилучених з публічних лекцій, які проводилися його членами, та пожертв. Гроші цього фонду йшли на матеріальну допомогу юним екскурсантам. Крім того, клуб брав на себе організацію притулків у місцях відпочинку та харчування екскурсантів. Надання додаткових послуг екскурсантам до основного комплексу екскурсійного обслуговування стало частиною роботи клубу, що дозволяло повною мірою задовольняти потреби туристів та добиватися більшої кількості відвідувань Криму [3; 4].

Цікавим є те, що екскурсії розглядалися не лише як пізнавальний та навчаючий засіб, але і як оздоровчі заходи. Протягом 1890-х років «вітчизнознавчі» екскурсії, стали невід'ємною частиною лікувально-виховної роботи гімназій, які співпрацювали з «Кримським гірським клубом» [1; 2; 4]. З часом почала вдосконалюватись і методика проведення екскурсій. Різноманітна професійна орієнтація начальних закладів вимагала від членів клубу включення в навчально-виховні походи відвідування виробничих підприємств. Наприклад, у Севастополі, учні відвідували суднобудівний завод та військові

кораблі Чорноморського флоту, в Балаклаві – завод з вирощування мідій, у Бахчисараї – плантації виноградників, дослідні сільськогосподарські ділянки [1; 2; 3].

Завдяки цій діяльності на початку ХХ століття краєзнавчі екскурсії отримали широке розповсюдження в Україні, а Крим став колицюю краєзнавчого екскурсійного руху. Саме тут народилися та отримали визнання пішохідний, гірський туризм, а також було апробовано всі види екскурсій. За засобами пересування – піші, екіпажні, верхові та морем (пароплавом). З 1895 р. розроблялися й публікувалися програми таких екскурсійних маршрутів. За періодом проведення – сезонні (літні) екскурсії та пасхальні.

На початку ХХ століття вже перетворений у «Кримсько-Кавказький» клуб почав поступово розширювати географію пізнавальних мандрівок. У 1913 році екскурсійна секція розробила багатоденні екскурсійні маршрути по Криму, Кавказу, Уралу, до Дніпровських порогів. Навіть з початком Першої світової війни, незважаючи на величезні труднощі, зусиллями Ялтинського відділення клубу екскурсійний рух не припинявся. Його члени вважали екскурсії не пустою розвагою, на їхню думку вони по-своєму «стабілізували» суспільство, сприяли збереженню наукового і культурного потенціалу, були необхідним засобом для розумового, духовного і фізичного розвитку людини. У 1915 році було проведено 17 таких екскурсій для 300 учнів. Великою заслугою клубу було те, що розвиток екскурсійної діяльності проходив на фоні відкриття різноманітних виставок, музеїв.

Серйозною перешкодою при організації екскурсій з учнями була відсутність екскурсійних навичок у вчителів. На початку ХХ століття ще не розроблялись методичні прийоми екскурсій, не аналізувались особливості екскурсійного показу. Але з розвитком екскурсійної справи почав зростати інтерес до засвоєння методів екскурсійної роботи. Поради щодо організації та проведення екскурсій можна було отримати тільки із спеціалізованих журналів. Але жоден з них не міг повністю замінити навчання під керівництвом досвідчених теоретиків і практиків екскурсійної справи. «Кримсько-Кавказький гірський клуб» підключився до роботи з підготовки керівників екскурсій серед шкільних учителів. У червні 1902 року сталася перша педагогічна екскурсія до Криму вчителів [5]. Педагогічні екскурсії «Кримсько-Кавказького гірського клубу» стали ще однією дієвою формою пропаганди краєзнавчого туризму. У наступні роки учасники таких екскурсій повертались до Криму, але вже зі своїми учнями.

У справі раціональної постановки екскурсій Кримом Клубом було поставлено питання про відбір та підготовку провідників.

Правління клубу залучало з числа місцевих провідників осіб, які зарекомендували себе досвідченими і чесними та призначало їм платно та займалось безпосередньою підготовкою провідників з метою розширення кадрів.

Плідна діяльність клубу викликала інтерес до екскурсій, що призвело до створення екскурсійних комісій, бюро, комітетів при громадських та наукових товариствах у різних містах України: Харкові, Києві, Одесі та ін. Вони сприяли екскурсійним групам і окремим екскурсантам при знайомстві зі столицями, губернськими містами.

Висновки. У другій половині XIX століття на території України виникла одна з перших вітчизняних туристичних організацій – Кримський гірський клуб. У своєму історичному розвитку він пройшов декілька етапів, розширив сферу своєї діяльності і впливу, був перетворений у Кримсько-Кавказький. Клуб проводив науково-дослідницьку діяльність в різних наукових галузях: геології, географії, історії, археології, етнографії, медицини, курортної справи тощо. Йшов активний обмін науковими дослідженнями з іншими установами наукового й громадського характеру. Усі наукові дослідження клубу мали не тільки теоретичну але й (більш за все) практичну спрямованість. Особливе значення членами клубу надавалось туристичному вітчизняному краєзнавству, широко пропагувався альпінізм. Дивлячись з позицій сьогодення, його по праву можна вважати організацією, яка заклала основи краєзнавства та туристичної справи в Україні.

Список літератури

1. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – С.10–23.
2. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – С.3–8.
3. Записки Крымского горного клуба. – Одесса, 1902. – № 1-12.
4. Записки Крымского горного клуба. – Одесса, 1904. – № 1-12.
5. Записки Крымско-Кавказского горного клуба. – Одесса, 1908. – № 1-12.

Отримано 30.10.2012. ХДУХТ, Харків.

© Н.В. Петренко, 2012.